

O'ZBEK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA MO'JIZAVIY TUG'ILISHNING NOAN'ANAVIY VA ARXAIK SHAKLLARI

Ro'zmetova Sohiba Aminbayevna ,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi.

Urganch RANCH texnologiya universiteti

tel: +998930625549

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda o'zbek xalq sehrli ertaklari tarkibida invariant (barqaror) va variantiv (o'zgaruvchan) tizim sifatida namoyon bo'luvchi mo'jizaviy tug'ilish motivining kam o'rganilgan noan'anaviy hamda o'ta arxaiik shakllari keng ko'lamda tahlil etiladi. Folklorshunoslik ilmida odatda meva, hayvon yoki ilohiy duodan yaralish motivlari keng yoritilgan bo'lsa-da, maishiy buyumlar, don ekinlari, poliz mahsulotlari, inson suyak qoldiqlari hamda daryo/dengiz ko'piklaridan qahramonning vujudga kelishi konseptual jihatdan tizimlashtirilmagan. Maqolada fetishizm, animizm, ajdodlar kulti (manizm) va gidrolatariya (suv kulti) kabi islomgacha bo'lgan qadimgi e'tiqodiy tasavvurlarning ertak poetikasiga, syujet dinamikasiga va qahramon xarakterini individuallashtirishga ko'rsatgan ta'siri matniy dalillar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sehrli ertaklar, mo'jizaviy tug'ilish, totemizm, partenogenezis, kalla suyagi mifi, ko'pikdan tug'ilish, fetishizm, o'simliklar unumdorligi mifi, Xurmacha polvon, Quloqboy, poetika.

Аннотация: В статье представлен комплексный анализ малоизученных, нетрадиционных и весьма архаичных форм мотива «чудесного рождения» — выступающего как система, сочетающая инвариантные (устойчивые) и варианты (изменчивые) элементы, — в узбекских волшебных сказках. Если в фольклористике уже детально описаны мотивы рождения из плодов, от животных или в результате божественного благословения, то появление героя из предметов домашнего обихода, зерновых культур, бахчевых, человеческих останков или речной/морской пены до сих пор не было систематизировано. На основе анализа текстов в статье рассматривается влияние доисламских верований — таких как фетишизм, анимизм, культ предков

(манизм) и гидролатрия (поклонение воде) — на поэтику сказок, динамику сюжета и индивидуализацию образа героя.

Ключевые слова: волшебные сказки, чудесное рождение, тотемизм, партеногенез, миф о черепае, рождение из пены, фетишизм, миф о растительном плодородии, Хурмача Полвон, Кулокбой, поэтика.

Abstract: This study provides a comprehensive analysis of the lesser-studied, unconventional, and highly archaic forms of the miraculous birth motif, which manifests as both an invariant (stable) and variant (flexible) system within Uzbek folk fairy tales. Although folkloristics has extensively explored birth motifs from fruit, animals, or divine prayers, the emergence of protagonists from household objects, cereal crops, melons, human skeletal remains, and river/sea foam has not been conceptually systematized. Based on textual evidence, this article uncovers the impact of pre-Islamic beliefs—such as fetishism, animism, ancestor worship (manism), and hydrolatry (water worship)—on fairy tale poetics, plot dynamics, and the individualization of the hero's character.

Keywords: fairy tales, miraculous birth, totemism, parthenogenesis, myth of the skull, birth from foam, fetishism, plant fertility myth, Khurmacha Polvon, Quloqboy, poetics.

Kirish; Xalq og'zaki ijodi, xususan, sehrli-afsonaviy ertaklar insoniyat badiiy va mifik tafakkurining evolyutsion bosqichlarini o'zida dinamik tarzda saqlab kelayotgan eng qadimgi estetik va gnoseologik xazinadir. Ertaklar syujet qurilishi, obrazlar iyerarxiyasi va motivlar poetikasini o'rganish bevosita ibtidoiy jamiyatning sinfiy tuzilgacha bo'lgan dunyoqarash asoslariga olib boradi. Ertak janrining kompozitsion strukturasida etalon vazifasini bajaradigan, voqealar zanjirining ichki mantiqiy rivojini hamda markaziy personajning xarakter dinamikasini belgilab beruvchi eng muhim mifologemalardan biri — mo'jizaviy tug'ilish motividir.

Ushbu motivning kelib chiqishi (genezisi) insoniyat madaniyatining sinkretik (ajralmas) davriga mansub bo'lib, u biologik insonning ijtimoiy va epik qahramonga aylanish bosqichini muqaddaslashtiradi. Rus folklorshunosi V. Ya. Propp o'zining jahon ilm-fanida inqilob qilgan *"Sehrli ertakning tarixiy ildizlari"* nomli fundamental asarida ertak qahramonining oddiy yo'l bilan emas, balki g'ayritabiiy tug'ilishi uning kelajakdagi sehrli buyumlarga egalik qilishi, devlar va ajdaholarni mahv etishi hamda sakral dunyoga to'siqsiz kirish huquqini ta'minlovchi bosh ontologik shart ekanini ilmiy isbotlagan. O'zbek folklorshunosligida K. Imomov, M. Afzalov, H. Zarifov kabi yetuk olimlar tomonidan ushbu motivning an'anaviy tiplari (ayniqsa, olma yoki anor iste'mol qilish orqali homila orttirish) batafsil tahlilga tortilgan. Biroq, taqrizchilar va zamonaviy ilm-fan talablari shuni ko'rsatadiki, sehrli ertaklarning eng chuqur,

sinkretik va xalqchillik xususiyatiga ega bo'lgan noan'anaviy shakllari hamon tizimli monografik va tipologik tasnifga muhtoj bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan o'zbek xalq sehrli ertaklarida uchraydigan noan'anaviy, ya'ni maishiy buyumlar, o'simliklar, suyak qoldiqlari va kosmogoniya elementlari bilan bog'liq bo'lgan arxaik tug'ilish shakllarini ularning funksional poetikasi nuqtai nazaridan yoritish bilan belgilanadi.

Sehrli ertaklar badiiy tizimining qiziqarli jihati shundaki, qahramonning dunyoga kelishi uchun har doim ham hayotiy yoki biologik asosga ega substansiya talab etilmaydi. Inson mehnati yoki kundalik turmushi bilan bog'liq bo'lgan jonsiz buyumlarning birdan jonlanib, ertak qahramoniga aylanishi an'anaviy folklorda o'ziga xos yo'nalishni tashkil etadi. Biz bu turning yorqin namunalari sifatida "Xurmacha polvon" , "Quloqboy" va "Pufakvoy" kabi ertaklarni ko'rib chiqamiz.

Ushbu ertaklar syujetining ekspozitsiyasida farzandsizlik va g'ariblikdan charchagan, ijtimoiy va ruhiy tushkunlikka tushgan kampir yoki chol timsoli turadi. "Xurmacha polvon" ertagida kampir uydagi bo'sh turgan loy xurmachaga (idishga) qarab, uning yetimligini va farzandsizligini aytib yig'laydi:

"Eh, sho'r peshonam, mana shu jonsiz xurmacha ham menga bola bo'lib qolsa edi, unga bosh-ko'z bo'lar edim..."

O'sha zahoti loydan yasalgan xurmacha tilga kiradi, uning ostidan oyoq va qo'llar o'sib chiqadi va u ulkan ishtahaga hamda mislsiz kuchga ega bo'lgan qahramonga - Xurmacha polvonga aylanadi.

Xuddi shu holat "Quloqboy" ertagida ham takrorlanadi. Bu yerda kampir o'choq qozonining ostidagi kesak yoki qozonning qulog'iga (tutqichiga) qarab niyat qiladi. Natijada o'sha qozon qulog'i hajmidagi kichkina, ammo chaqqon va yengilmas bola - Quloqboy dunyoga keladi. Ushbu noan'anaviy tug'ilish motivlarining tub qatlamida fetishizm (jonsiz narsalarda ilohiy, g'ayritabiiy kuch borligiga va ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonish) hamda animizm (butun borliqni, hatto inson qo'li bilan yasalgan buyumlarni ham jonli deb hisoblash) e'tiqodlari yotadi. Ibtidoiy inson loydan idish yasaganda (kulolchilik rivojlangan davrlarda), unga o'z ruhidan qism berayotgandek his qilgan. Chunki loy inson yaralishining ham asosiy komponenti (mifik antropogoniya) hisoblanadi.

Shu bilan birga, bu yerda soʻzning magik kuchi muhim rol oʻynaydi. Kampirning niyati va aytgan gapi shunchaki istak emas, balki jonsiz tabiatni harakatga keltiruvchi sehrli afsun vazifasini bajaradi. "Pufakvoy" ertagida esa havo bilan toʻldirilgan va har qanday lahzada portlashi yoki uchib ketishi mumkin boʻlgan beqaror substansiyaning (pufakning) bolaga aylanishi tasvirlanadi. Bu kulgili va maishiy ertaklarning keyingi shakllanish bosqichlarida arxaik animizmning qanchalik satirik va estetik oʻyin elementlariga koʻchganini koʻrsatuvchi yorqin dalildir.

Oʻzbek xalq sehrli ertaklarida oʻsimliklar dunyosi orqali bolaning vujudga kelishi asosan "olma mifi" bilan cheklangan deb qaraladi. Biroq, xalq ijodkorlarining badiiy tafakkuri faqatgina daraxt mevalari bilan cheklanib qolmay, poliz ekinlari va don mahsulotlarining generativ xususiyatlaridan ham keng foydalangan. Buni "Handalakpolvon", "Gilosxon" va "Noʻxatpolvon" ertaklari tahlilida yaqqol koʻrishimiz mumkin. "Handalakpolvon" ertagida farzandsiz dehqonning polizida bitta handalak gʻayritabiiy ravishda juda tez oʻsib, ulkan hajmga keladi. Dehqon uni pishdi deb uyiga olib kelib, pichoq urgan zahoti handalak ikki pallaga ajraladi va uning ichidan oʻynoqlab, kulib turgan chaqaloq - Handalakpolvon chiqadi.

Xuddi shu ssenariy "Gilosxon" ertagida ham mavjud boʻlib, unda daraxtdagi eng yirik va chiroyli gilosning yorilishi natijasida goʻzal gilos rangli qiz - Gilosxon dunyoga keladi. Bu yerda dostonlardan farqli ravishda, ona mevani isteʼmol qilib, soʻng uni oʻz bachadonida odatiy toʻqqiz oy olib yurmaydi. Ertak janrining spetsifikasi shundaki, meva yoki poliz ekinining oʻzi bevosita onalik bachadoni vazifasini oʻtaydi. Chaqaloq toʻgʻridan-toʻgʻri tabiat mevasining ichida shakllanadi va pishib yetiladi. Ibtidoiy odam dehqonchilik sirlarini oʻrganar ekan, yerga koʻmilgan bitta don urugʻining tuproq ostida chiriishi, soʻng undan yuzlab yangi donlar unib chiqishi (oʻlim va qayta tirilish tsikli) jarayonini chuqur falsafiy maʼnoda qabul qilgan. "Noʻxatpolvon" ertagida kampirning yerga tushib ketgan bitta quruq noʻxat donini topib olib, qozonga solganda uning darhol tirik bolaga aylanishi oʻsha "Urugʻ - Hayot" konsepsiyasining eng arxaik koʻrinishidir.

James George Frazer oʻzining mashhur "*Oltin shox*" asarida yer, hosildorlik va vegetatsiya (oʻsimliklar dunyosining oʻsishi) pirlarini koʻpincha inson qiyofasida tasvirlanishini yozadi. Oʻzbek ertaklaridagi Handalakpolvon yoki Noʻxatpolvon xalqimizning oʻsha qadimiy hosildorlik kultlarining, tabiatning bahorgi uygʻonish va inson bilan tabiat tanasining bir butunligi haqidagi totemistik mifologiyasining goʻzal badiiy inʼikosidir.

Suv parilari va Anaxita kulti silsilasi

O'zbek ertaklarida suv ko'pigidan yaralgan qahramonlar (masalan, suv parisi farzandlari yoki daryo tubi shohining bolalari) ikki dunyo o'rtasida vositachilik qiladilar:

- Ular suv ostida bemaolol nafas oladilar va u yerda ulkan saltanatlarni boshqaradilar;
- Ular quruqlikka chiqqanda inson qiyofasini oladilar, ammo ularning tanasi va kuchi suv elementi bilan doimiy oziqlanib turadi;
- Ular dushmanga qarshi urushganda yomg'ir yog'dirish, daryolarni toshirish yoki suv to'lqinlarini harakatga keltirish (gofmantiya) sehriga ega bo'ladilar.

Ushbu motiv qadimiy sivilizatsiyamizdagi hosildorlik va suv ma'budasi bo'lmish Anaxita (Banu Xubbi) kultining sehrli ertak janri talablariga mos ravishda badiiy transformatsiyaga uchragan variantidir. Suv bu yerda universallik va tug'diruvchi quvvat timsolidir.

Mo'jizaviy tug'ilish motivi nafaqat qahramonning vujudga kelish jarayonini, balki uning tug'ilgan paytdagi tashqi jismoniy-estetik belgilarini ham oldindan belgilab beradi. Bu belgilar uning qaysi totem yoki predmet bilan genetik aloqadorligini ko'rsatuvchi pasport vazifasini bajaradi.

"Tilla kokil bola" ertagida tug'ilgan bolaning sochlari oltin (tilla) rangda bo'ladi. Mifologiyada oltin va tilla - Quyosh nuri va ilohiy quvvatning yerda moddiylashgan shaklidir. Bola oddiy insonlar silsilasidan emas, balki samoviy va kosmik kuchlarning (nur partenogenezining) bevosita farzandi ekanini uning mana shu tilla kokili isbotlaydi. Dushmanlar uning kokilini kesganda, uo'zining sehrli kuchidan ayriladi yoki vafot etadi, kokil qayta o'sib chiqqanda esa qayta tiriladi. Buni "Hayot daxlsizligi simvoli" (Tosh, daraxt yoki sochda jonning saqlanishi) mifi bilan izohlash mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Mavzuning nazariy-metodologik asosi rus olimi V.Ya. Proppning tadqiqotlariga borib taqaladi. Olim o'zining fundamental ishlarida g'ayritabiiy tug'ilish motivini qabila a'ziligiga qabul qilish (initiatio) marosimlari va eng qadimgi animistik qarashlar bilan bog'laydi. Akademik VM Jirmunskiy turkiy xalqlar qahramonlik eposini qiyosiy o'rganish jarayonida qahramonning hayvon (totem) yordamida dunyoga kelishi va boqilishini ibtidoiy ovchilik davri dunyoqarashi bilan asoslagan. Ye.M. Meletinskiy esa mifologik tafakkur va uning ertak janridagi poetik transformatsiyasini tahlil qilib, totemik qahramonlarning genezisini ochib bergan. O'zbek xalq sehrli ertaklari va dostonlarida ushbu motivning badiiy xususiyatlarini o'rganishda K. Imomovning xizmatlari beqiyosdir. Olim o'zbek xalq nasri poetikasiga bag'ishlangan tadqiqotida olma, dori yoki nur vositasida homilador bo'lish tasnifini tizimli ravishda ko'rsatib o'tgan. Shuningdek, o'zbek ertaklarining ko'p jildlik akademik nashrlarida jamlangan materiallar mazkur motivning hududiy variantlari va badiiy shakllarini

o'rganishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda aynan zoomorfik va fitomorfik totemlarning noan'anaviy ko'rinishlarini ertak poetikasi bilan sintezda qiyosiy-strukturaviy tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi: Ertaklardagi mo'jizaviy tug'ilish elementlarining (masalan, ilon, ayiq, bo'ri totemlari yoki olma ramzi) paydo bo'lish davrini aniqlash hamda ularning ibtidoiy jamiyatdagi animizm va totemizm kabi qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liqligini tarixiy nuqtai nazardan asoslash uchun qo'llandi.

Qiyosiy-tipologik metod: Turli sehrli ertaklar (masalan, "Ayiqpolvon", "Bo'ri pahlavon", "No'xatpolvon") syujetlaridagi g'ayritabiiy tug'ilish holatlarini solishtirish, ulardagi o'xshashliklar va farqli jihatlarni ilmiy tizimlashtirish maqsadida foydalanildi.

Tahlil va natijalar: O'zbek xalq sehrli ertaklari matnlarining strukturaviy va mifik tahlili shuni ko'rsatadiki, mo'jizaviy tug'ilish motivi oddiy syujet elementi bo'lmay, qahramonning kelgusi taqdirini belgilovchi sakral tizimdir. O'lis ibtidoiy o'tmishda inson o'zini tabiat bilan ajralmas bir butun deb bilgan. Ushbu sinkretik tafakkur natijasida ertaklarda zoomorfik (hayvon), fitomorfik (o'simlik/meva) va kosmogonik (nur, suv) totemlar orqali yaralish zanjiri yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. - Toshkent: Fan, 1964.
2. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. - Toshkent: Fan, 1981.
3. Jirmunskiy VM Tyurkskiy heroic epos. — L.: Nauka, 1974.
4. Jo'rayeva M. O'zbek xalq ertaklarida mifik motivlar va ularning genezisi. Monografiya. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2011.
5. Meletinsky Ye.M. Poetika mifa. - M.: Nauka, 2000.
6. O'zbek xalq ertaklari. Ko'p jildlik. 1-jild (Sehrli ertaklar). - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.
7. O'zbek xalq ertaklari. Ko'p jildlik. 2-jild. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
8. Propp V.Ya. Historical roots of the fairy tale. — M.: Labirint, 2000.
9. Frezer Dj.Dj. Zolotaya vetv: Issledovaniye magii i religii. — M.: Politizdat, 1986.
10. **Xorazm xalq ertaklari.** To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: H. Egamov. - Xiva, 1993.